

TÕLKIMISEST ÜLDISELT **ANNE LANGE**

Jaan Kaplinski päev 20. jaanuaril 2023¹ oli pealkirjastatud „Kaplinski tõlkes ja kirjades“. Minul paluti rääkida tõlkimisest üldiselt. Olin teemaettepanekuga päri, see tundus Jaan Kaplinskiga sobivat. „Tõlkimisest üldiselt – Kaplinski eeskujul“ ongi alljärgnevale parem pealkiri.

Käisin Tartus ülikooli väliskirjanduse kateedri tõlkekabinetis kaheksakümnendate aastate esimesel poolel, kui seal luges loenguid alguses Ain Kaalep ja kui Kaalep tervisega kimpu jäi, siis Kaplinski. Ta rääkis Lähis-Ida aja- ja mõtteloost, peamiselt piiblist, kultuurilooliselt ja raamatute kaupa, rõhuga piibli kirjutamisel eri aastasadadel hulga inimeste poolt, nii et raamatud erinevad üksteisest konteksti, stiili, rütmi poolest, ja see historistlik osis on sõnastuses oluline. Tollased tõlkekabineti loengud on kõrvutatavad Kaplinski vabade kunstide professorina peetud loengutega Tartu Ülikoolis aastatel 2000–2001, mis on ilmunud Tartu ülikooli kirjastuses 2009. aastal pealkirjaga „Paralleele ja parallelisme“: Kaplinski noppis välja – siis tõlkekabinetis – piibellikud semiosfääris olulised mõisted ja rääkis kas Jumala nimetamisest või logosest üsna samamoodi kui Tõnu Luik filosoofiakursusel. Tõlkimise tehnilised üksikasjad, tõlkevastete vaagimine jäi kõrvale; keeleharjutusi me ei teinud. „Liigne tegelemine nimedega asjade asemel on üks vaimutegevuse kõrvalteid ja enamasti viib ta ummikusse või on ise ummiku ja tühikäigu märke. Virge vaimsus võib keele suhtes isegi veidi hoolimatu olla, väljenduslik väiklus on talle võõras.“²

Nii rääkis Kaplinski rohkem asjadest, mida on kuidagiviisi tõlgitud, fikseerides neid verbaalselt. Ent – „maailm [ei ole] semiootiline nähtus, asjad ei koosne sõnadest, tähtedest ega hieroglüüfidest. Maailma peegeldab, haarab kõige üksikasjalikumalt meie kujutus, selle tõlkimisel keelde

¹ <https://jaankaplinski.eu/uncategorized/jaan-kaplinski-paev-2023/>

² Jaan Kaplinski, Kriitilisi mõtteid lendavate kummikute asjus. Sirp ja Vasar 1980, 4. aprill.

läheb palju kaduma. Jäägu siin kõrvale küsimus sellest, kuidas tekivad ja kujunevad kujutlused, mis osa siin on aistingutel, tajudel ühelt ja teatud valmismallidel, gestaltidel teiselt poolt. Igatahes läheb palju algsest informatsioonist kaduma, see toimub aste-astmelt, teel algsest kujutlusest lõplikku keelelisse, säälhulgas ka täppisteaduste formaalses keeles väljendatud vormi. Lühidalt-selgelt öeldes on siis keel suhtlemise, mitte tõeluse tunnetamise-kirjeldamise vahend.³ Tõlkimise sõna on siin, vabade kunstide professoriloengus, kasutusel nõnda, nagu Kaplinski seda peamiselt pruukis: „See, mis meie teadvuses tegelikult toimub, on tõlkimine, tõlkimine keelest keelde, kujutlusest keelde, keelest kujutluse, piltidest märkidesse ja nii edasi. Ka nimetamine ja kirjeldamine on tõlkimine. Tõlkimise eripära on see, et enamasti saab üht asja tõlkida mitmel erineval viisil, üht olukorda, sündmust, maastikku saab kirjeldada mitmel erineval viisil, millest osa on samavõrra adekvaatsed ja ebaadekvaatsed.“⁴

See, mis meie teadvuses tegelikult toimub, on tõlkimine. Siin võib tahta rohkem teada. „Aga mis üldse toimub inimese peas, kui ta tõlgib?“ küsis Heli Allik Jaan Kaplinskilt. Kaplinski vastas: „Seda, mis tõlkija pääs toimub, ei oska ma küll seletada. Ise kaldun uskuma mingisse „eelkeelde“, „mentaleesse“, kus pole veel selget vahet kujutluse ja sõnastuse vahel, kus nime-de-nimetuste asemel on mingid muud vormid, päris sobiv sõna on soomlaste „mielikuva“. Sellest eelkeelest siis tõlgime päris keelde. Ühest keelest teise tõlkides oleks see eelkeel, „mielikuva“de keel vältimatu vaheaste, otse keelest keelde tõlkimine ei anna häid tulemusi, masintõlge on sellest hääks tunnistuseks.“⁵ Keel → eelkeel → keel, nõnda oskas Kaplinski tõlkimist seletada.

Kaplinski oli luuletaja, esseist ja tõlkija – nõnda ütleb Eesti kirjanike leksikon. Aga ta oli ka lingvist; tõlkekabinetis ütles ta mitut puhku, et on ülikoolis prantsuse filoloogia peeriala kõrval teinud läbi struktuur- ja rakenduslingvistika kõrvaleriala. „Keelefilosoofia-alaseid raamatuid lugesin nooruses hoolega,“ ütleb ta professoriloengus,⁶ ja ka edaspidi „[olen] teaduse vallas jäänud lingvistika juurde“⁷. Lingvistile on keel vorm, mitte substantis. Saussure'i klassikalises sõnastuses võib „keelenähtuste tervikut, s.t keelt kujutada kui külgnevate alajaotuste seeriat, mis laotuvad korraga nii ähmaste ideede määratlematus plaanis kui ka häälikute sugugi mitte

³ Jaan Kaplinski, Paralleele ja parallelisme. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2009, lk 80.

⁴ Samas, lk 238.

⁵ Intervjuu Jaan Kaplinskiga. Küsitles Heli Allik, Eesti ei ole nii väike, et siia ei mahuks erinevaid arusaamu keelest ja tõlkimisest. Tõlkija hääl III, 2015, lk 147.

⁶ Paralleele ja parallelisme, lk 170.

⁷ Samas, lk 166.

vähem määramatuse plaanis“.⁸ Ähmane idee, mõtte udukogu, saab aredad ja kokkuleppelised piirid keeles, kus „olemuslikult kaootiline mõte on sunnitud end osadeks lagundades täpsustama“,⁹ et olla suhtlemisel kasutatav. Kaplinskile on mõte mõistena „nii ebamäärane, nii hägus“,¹⁰ et ta ei osanud vastata, mis toimub inimese peas, kui ta tõlgib, üht keelt teise vastu välja vahetab, sõnadeks lagundatud mõttele teise vormi annab. „Ma ei ole nõus arvamusega, et me mõtleme mingis konkreetsetes keeles. Ei, mõtlamiseks pole keelt tingimata tarviski. Võin pusida parandada mingit masinavärki, teadmata ühegi osa nime, aitab arusaamisest, mis roll ühel või teisel jublakal selles masinavärgis on. Ja see arusaaminegi ei vaja keelelist sõnastust-väljendust. Usun, et mõtlemine on palju rohkem tajupõhine tegevus, et meie mõtlemine on hoopis rohkem seotud nägemise, kuulmise, kompimisega, meie keha ja meelte tegevusega.“¹¹

Kas tõlkimine on siis meelevaldne ja tõlkijal voli liigendada liigendamata mõtet omatahtsi? Teist võimalust tal üldiselt ei ole, oma kognitiivsest filtrist ta ju sõltub. „Aga ma ei ole kindel,“ ütleb Kaplinski, „kas tõlkes peaks tõlkija isiksus avalduma, ise pooldan pigem neutraalset tõlkijat, kes on vahendaja ja kasutab oma võimeid pigem enese varjamiseks kui väljendamiseks.“¹²

Siinkohal tasub Kaplinski kõrvale tuua Henno Rajandi, keda kirjanike leksikon määratleb keeleteadlasena – aga tõlkija ameti järel. Temalgi on keel „,mõtte“ suhteliselt lihtne keelestatav karkass“,¹³ mõte jutumärkides. „Keelesüsteem ei kirjuta ette, mida mille kohta mõelda, järelikult ka seda, mida mille kohta öelda. Keel on mõtete ülekandmise vahend, mõtete viljakuse või puudumise korral ka vale, rumaluse ja mõttetuse ülekandmise vahend. Keelesüsteem võib vabalt töötada tühikäigul, mida tuleb ette nii normis mõtlamise kui ka ajukahjustuse korral. Mõttekomponentide valik – see, mida mille kohta öelda – on ajus endas lokaliseeritud hoopis mujal kui kõnekeskused.“¹⁴ Üldkeeleteaduslik maailmavaade rakendab tõlkija lahti bukvalistlikust täpsusenõudest, sest mõttekeel ja suhtlemise keel ei kattu, ja ka tarvidusest kuuletuda keelt korraldavatele määrustele, sest need ei korralda kognitsiooni. Kuid üldkeeleteadus ei ütle, kuidas tõlkida, mida mille kohta kuidas öelda.

⁸ Ferdinand de Saussure, Üldkeeleteaduse kursus, tlk Tiit Kuuskmäe. Tallinn, Varrak, 2017, lk 187.

⁹ Samas, lk 188.

¹⁰ Paralleele ja parallelisme, lk 80.

¹¹ Intervjuu Jaan Kaplinskiga, lk 147.

¹² Samas, lk 145.

¹³ Henno Rajandi, Funktsionaalsus ja ülevaatlikkus keelekirjelduses. Keel ja Kirjandus, 1978, 12, lk 726.

¹⁴ Henno Rajandi, Keel: protsess ja süsteem. Keel ja Kirjandus, 1977, 2, lk 80.

Tõlketeadusest ei ole ei Rajandi ega Kaplinski arvanud kusagil midagi. „Ma ei tunne tõlketeooriaid,“ ütles Kaplinski ainult. „Olen püüdnud selle kohta midagi lugeda, aga tundus, et see kõik on rohkem teadus teaduse pärast. Tõlkijal pole neid teooriaid tegelikult eriti vaja, loeb ikka keeletunne, stiilitunne ja kõik see, mida nimetatakse andeks, vaistuks või kuidas veel.“¹⁵ Teadus teaduse pärast on siin ilmselt midagi muud kui teadus teadmise pärast, see on joonistamine vastu tormi, tähendab tulutu. Viimase *mielikuva* on sõnastanud Jaan Kaplinski Tomas Tranströmerit tõlkides. Pealegi „tõlkija töö on ju sageli, vist enamasti ikka leivatöö ja tõlkida tuleb sedagi, mis eriti ei huvita ega kütkesta. Siis vahel tõlgidki enda lõbuks ja lohutuseks midagi hoopis muud.“¹⁶ Leivatöö ja lõbu on vastuoksligid.

Vastuoksligid on Kaplinskil tõlkimine mujalgi. „Paljud võõrameelsed sõnad on muidugi labusad tõlgetes ja nii on inglise-prantsuse eestindatud teoste keel veidi uuenduslikum kui hea algupärandi keel. Väikerahval on niisugust tõlkekeelt tõesti vaja.“¹⁷ Aga „kui tõlgime väga palju, jõuame selleni, et hakkame tõlkima tekstide asemel juba keelt ennast. Eesti keel hakkab kaotama oma iseolemist ja muutub rohkem tõlkekeeleks.“¹⁸ „Me võime kasutada sünonüüme, öelda luute asemel düün või kasutada segamiini eri keelte sõnu, nagu tehti tihtipäele minu lapsepõlvkodus, kus juurvilja tihti kutsuti gemüüse“;¹⁹ mitmekeelne keel, kus mõtlemist struktureerib *mentalese* või *mielikuva*, aitab asjale lähemale, ent „olen pessimistlik, usun, et põlvkonna pärast on eesti keelest saanud SAE [*Standard Average European*] kloon, mida ametlikult kasutatakse, mille asemel noored aga ikka rohkem hakkavad pruukima inglise keelt“.²⁰ Indoeuroopa keele grammatilist interferentsi eesti keelde ta ei soovinud. Pessimism on olnud sedavõrd mõru, et selle vastu on tulnud muuta tõlkesuunda: „võtsin ja kirjutasin ühe ingliskeelse luuletuse. Neid on saand terve kogu“;²¹ „vene kirjanik olemine [on] tõeline mõnu“²². „Inimene on juba kord selline, et tahab vahel lihtsalt Midagi Muud. Keerab voodis teise külje,“ kirjutas Kaplinski oma blogis 10. jaanuaril 2021. Keerab teise külje vene keeles, poola keeles, prantsuse, võro, rootsi, inglise, saksa, hispaania, ladina, kreeka, hiina keeles, vaikus ka.

¹⁵ Intervjuu Jaan Kaplinskiga, lk 142.

¹⁶ Samas, lk 147.

¹⁷ Jaan Kaplinski, Võimaluste võimalikkus. Keel. Looming, 1969, 5, lk 739.

¹⁸ Intervjuu Jaan Kaplinskiga, lk 150–151.

¹⁹ Paralleele ja parallelisme, lk 81.

²⁰ Intervjuu Jaan Kaplinskiga, lk 151.

²¹ Jaan Kaplinski, Minu eesti keel. Sirp 1994, 14. jaanuar.

²² Intervjuu Jaan Kaplinskiga 2015, lk 151.